

A HATALOM ÉS AZ URALOM FOGALMA

Farkas Zoltán

(egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Szociológiai Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány első részében a szerző először röviden utal a hatalom fogalmának jellemző felfogásaira, majd a hatalmat mint az adott egyén (vagy csoport) társadalmi erőfölényét határozza. Ehhez kapcsolódva foglalkozik azzal, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonít a hatalomnak. A tanulmány második részében az uralmat mint intézményes testiségi erőfölényt határozza meg, és rámutat az uralom következményére, valamint az uralom jelentőségére a társadalmi erő és a hatalom létrehozásában.

Kulcsszavak: társadalmi erő ■ hatalom ■ uralom

A társadalmi erő (social power) fogalmával, létrehozásával és következményeivel egy korábban megjelent tanulmányban foglalkoztunk, támaszkodva a társadalmi képesség fogalmára és a társadalmi képességek típusaira vonatkozó felfogásunkra (Farkas, 2010a). Ebben a tanulmányban ehhez kapcsolódva vezetjük be a hatalom (authority) és az uralom (domination) fogalmát. A szóban forgó fogalmak a társadalomtudományi irodalomban meglehetősen sokértelműek, és e fogalmak különböző értelmezései közötti eligazodást a különböző értelemben használatos kifejezések is nehezítik.¹ Tanulmányunk megfelelő értelmezése az olvasótól a szóban forgó kifejezések megszokott jelentéseinek a felfüggesztését igényli, és az általunk meghatározandó fogalmak, illetve e fogalmakat jelölő kifejezések legalább ideiglenes elfogadását.

Felfogásunk szerint a *társadalmi erő* az adott egyén (vagy csoport) társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Az említett tanulmányban az emberközi erő fogalmához képest jóval szűkebb értelemben határoztuk meg a társadalmi erő fogalmát. A következőkben azonban – amikor az általunk meghatározott fogalomról van szó – a társadalmi erő kifejezés helyett gyakran csak röviden az erő kifejezést használjuk a társadalmi erő fogalmának jelölésére. Ha erőn esetleg mégsem társadalmi erőt értünk, akkor az adott (nem intézményes, intézményes testiségi vagy közösségi) erőt kifejező, pontosabb kifejezést használjuk.

E tanulmány megfelelő értelmezése tehát igényli a társadalmi erő általunk meghatározott fogalmának az ismeretét. Emellett e tanulmányban tárgyalt

fogalmak és összefüggések olyan átfogóbb társadalomelméletbe illeszkednek, amelynek bizonyos fogalmait az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez. Ezek a fogalmak különösen a következők: a szükséglet-kielégítés összetevői, a szükséglet tárgya, a szükségletkielégítés eszköze és feltétele, a szükségletkielégítés előfeltételei; az intézmény, az intézmény fedezete, a külső fedezetű intézmény és a belső fedezetű intézmény; az intézmények készítő, kényszerítő és eltérítő funkciója, a közvetlen és a közvetett, illetve társadalmi kényszerítés, az intézmények normatív és tényleges funkciója; a társadalmi létező, a társadalmi hatás és a társadalmi befolyás; az emberi élet szférái, különösen a társadalmi élet szférája.²

Ebben a tanulmányban a szociológiai elmélet nézőpontjából közelítünk a hatalom és az uralom fogalmához; de a szóban forgó fogalmak a politikatudomány számára is jelentősek, ezért e tanulmányban kifejtett felfogásunk számot tarthat a politikatudomány művelőinek az érdeklődésére is.

A HATALOM FOGALMA

A társadalmi erő fogalma körüli vita egyik csomópontja az erő szimmetrikus vagy kizáró jellege. A vitában ez a kérdés általában úgy jelenik meg, hogy adott egy fogalom, amelyet erőnek (power) – illetve a magyar nyelvű társadalomtudományi irodalomban általában hatalomnak – neveznek, és amelyet ki kétoldalúnak, illetve többoldalúnak, ki egyoldalúnak, illetve kizáró jellegűnek tekint. E probléma megoldására teszünk mi különbséget a társadalmi erő és a hatalom fogalma között. Nézetünk szerint ugyanis itt lényegében véve nem egy fogalomról van szó, a vitából két különböző fogalom körvonalai rajzolódnak ki. Mivel e két fogalmat a vitázó felek általában csupán egy fogalom különböző értelmezéseként fogják fel, ugyanazzal a kifejezéssel jelölik. Ugyanakkor (a magyar nyelvben) a hatalom kifejezés kínálkozik egy bizonyos értelemben vett kizáró jellegű erőfogalom jelölésére. A következőkben röviden utalunk a hatalom fogalmának jellemző felfogásaira, mielőtt – a társadalmi erő és a társadalmi erőviszony fogalmához kapcsolódva – meghatározzuk a hatalom fogalmát.³

Az angolszász szociológiai irodalomban a legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a hatalom (authority) adott egyén vagy csoport legitim ereje, amelyet a hatalomnak alávetettek részéről az önkéntes alárendelődés jellemez, és amely elvileg kizárja a testi kényszerítés tényleges alkalmazását. (Lásd pl.: Parsons, 1964: 391–392.; Blau, 1964: 209.; Lenski, 1966: 57.; Dahrendorf, 1976: 166.; Wrong, 1979: 38.; Pfeffer, 1981: 4–6.; Blau, 1983: 213.; Friedman, 1990: 59–63.; Wolff, 1990: 20–25.; Coleman, 1990: 6., 470.)

Ez a felfogás főleg Weber klasszikus meghatározásához kapcsolódik, amely szerint: „Hatalomról (az idézett szövegben: uralomról – F. Z.) beszélünk, ha

van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” (Weber, 1987: 77.) Azonban Weber e fogalmat nem csupán a szűkebb értelemben vett legitim erő értelmében használja, a hatalom fogalmába beleérti a legkülönbözőbb motívumokon alapuló engedelmesség esélyét. Ahogyan írja: „A hatalom (az idézett szövegben: uralom – F. Z.) ebben az értelemben engedelmességen alapul, és az engedelmességnek az egyes esetben – a fásult megszokástól kezdve egészen a tisztán célracionális meggondolásokig – a legkülönbözőbb motívumai lehetnek. Bizonyos minimális engedelmeskedni akarás – tehát az engedelmeskedéshez fűződő (külső vagy belső) érdek – minden hatalmi (az idézett szövegben: uralmi – F. Z.) viszonyhoz hozzátartozik.” (i. m. 220.).

A fentiek ellenére Weber hatalomfelfogását általában úgy értelmezik, hogy e szerint a hatalom nem más, mint legitim erő, vagy az erő legitim megfelelője. Például Dahrendorf felfogása szerint: „A jelentős különbség az erő és a hatalom között az, hogy az erő lényegében az egyének személyiségéhez kötődik, a hatalom viszont mindig társadalmi helyzetekkel vagy szerepekkel van összekapcsolva.” (Dahrendorf, 1976: 166.). Tehát „az erő csupán tényszerű viszony, a hatalom a dominancia és az alávetettség legitim viszonya. Ilyen értelemben a hatalmat le lehet írni úgy mint legitim erőt” (i. m. 166.).

Dahrendorf a hatalom öt ismertetőjegyét különbözteti meg: (1) A hatalmi viszonyok mindig fölé- és alárendeltségi viszonyok. (2) Társadalmilag elvárt, hogy a fölérendelt fél ellenőrizze, illetve befolyásolja az alárendelt felet utasításokkal, parancsokkal, figyelmeztetésekkel és tiltásokkal. (3) Ezek az elvárások viszonylag állandó társadalmi helyzetekhez kötődnek, nem személyes tulajdonságokhoz, és ezek ilyen értelemben legitim elvárások. (4) A hatalom magába foglalja azon egyének meghatározását, akik ki vannak téve az ellenőrzésnek, illetve befolyásnak; valamint annak a szférának a meghatározását, amelyen belül a hatalom gyakorlása megengedett. (5) Mivel a hatalom legitim viszony, a hatalommal rendelkező fél utasításaival szembeni engedetlenséget szankcionálni lehet, ami a jogrendszer (és a kvázi jogi szabályok és szokások) egyik funkciója (Dahrendorf, 1976: 166–167.). A szóban forgó szerző a „dominancia” kifejezést a „hatalommal felruházva” vagy „a hatalom gyakorlásában való részvétel” kifejezéshez hasonló és igen homályos értelemben használja (i. m. 167.).

Parsons hatalomnak (authority) nevezi „az erő használatának vagy negatív szankciók közvetlen foganatosításának, sőt a kikényszerítésnek a jogát valamely döntés elsőbbségének elismertetése érdekében”. (Parsons, 1967: 318.; ford. 1988: 56.) Felfogása szerint a hatalom egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt valamilyen cselekvés kikényszerítésére, másrészt és alapvetően az alsóbb rendű cselekvők szituációjának a meghatározására. A hatalom eleve magával vonja az önkéntes alárendelődést. Az önkéntes alárendelődés megtagadása akkor merül fel, ha az erő nem intézményesült megfelelő módon, vagy ha az erő gya-

korlója a legitim hatalom kereteit túllépte. Megfelelő intézményesítettség esetén a hatalom és az erő magasabb szintjeinek is tiszteletben kell tartaniuk a normatív rendet. Az alacsonyabb szintű szereplők éppúgy hivatkozhatnak a hatalommal és az erővel rendelkezők kötelességeire, mint fordítva. Az intézményesítettség feltételez egy olyan eljárási rendszert, amely a magas szintű politikai hatalommal való felruházást szabályozza, s egyben egy olyan jogi keretet is, amelynek alapján az ilyen hatalom legitimitást nyer (i. m. 318–319.; ford.: 57.).

Coleman meghatározása szerint a hatalom (authority) jog egy másik fél cselekvéseinek az ellenőrzésére. Megjegyezzük, hogy a szóban forgó szerző olyan tág értelemben használja az ellenőrzés kifejezést, amilyen értelemben mi a befolyás kifejezést használnánk. „Egy cselekvő hatalommal rendelkezik egy másik cselekvő felett a cselekvés bizonyos területén, ha az előbbinek joga van arra, hogy irányítsa az utóbbi cselekvéseit ezen a területen.” (Coleman, 1990: 66.) A hatalmat az adott erőforrás vagy képesség tartalma szerint igen tágan értelmezi. Felfogása szerint például, ha egy egyén átengedi bizonyos cselekvései befolyásolását, mint tudós, egy olyan könyv szerzőjének, amely felkeltette a figyelmét, a szerzőnek hatalma van az adott egyénnel szemben (i. m. 89.).

Coleman szerint a hatalom és a hatalmi viszony elvileg csupán a hatalommal rendelkező fél és a hatalomnak alávetett fél közötti általános megegyezés alapján jöhet létre. Az alárendelteknek a feljebbvalót általában fel kell ruházniuk a hatalommal, mielőtt a feljebbvaló gyakorolhatná a hatalmat. Ez következik abból, hogy a hatalmi viszony csak akkor létezik, ha a fölrendelt fél rendelkezik azzal a joggal, hogy ellenőrizze, illetve befolyásolja az alárendeltek bizonyos cselekvéseit. Coleman felfogásában viszont jog csak akkor létezik, amikor általános megegyezés van a releváns cselekvők között azzal kapcsolatban, hogy ki rendelkezik az adott joggal. Ez a megegyezés a hatalom legitimitását jelenti. Az alárendeltek engedelmissége és aktív részvétele is szükséges tehát a hatalom létrehozásához és fenntartásához. (Coleman, 1990: 66–69., 466–468., 470.)

Ennek ellentmondani látszik, hogy a hatalom a szóban forgó szerző szerint is lehet nem önkéntes, amikor nem az alárendelt ruházza fel a hatalommal a feljebbvalót, és a feljebbvaló fél kényszerítést is alkalmazhat az alárendelt féllel szemben. Például az állam fenntartja a jogát a felnőtt egyének bizonyos cselekvéseinek az ellenőrzésére, illetve befolyásolására, vagy a felnőttek hatalommal rendelkeznek a gyermekek felett, az utóbbiak hozzájárulása nélkül is. Coleman szerint azonban ebben az esetben a megegyezés abban a kérdésben, hogy ki rendelkezik az ellenőrzés, illetve befolyásolás jogával, a jogi rendszerbe van beágyazva, alkotmányosan meghatározott általános megegyezés formájában (Coleman, 1990: 66.). Megjegyezzük, hogy – bár a két szerző szemléletmódja egyébként igen távol áll egymástól – Coleman itt hivatkozhatna

Parsonsra, aki szerint a társadalomban rendszerint minden „az általános értékorientációkat illető konszenzus keretében” történik (Parsons–Shils, 1962b: 230.; ford. 1988: 32.).

Az általánosan vagy széles körben elfogadott hatalomfogalom egyik lényeges vonása tehát az, hogy az adott szubjektumot szabályok vagy intézmények juttatják a hatalomnak tekinthető erőhöz. Felfogásunk szerint minden társadalmi létezőt, így a társadalmi erőt is – szabályokból álló – intézmények hozták létre, illetve határozzák meg. E szempont alapján tehát mi már nem tehetünk különbséget a társadalmi erő és a hatalom között. Ha az intézmények általi meghatározottságot tekintenénk a hatalom ismertetőjegyének, a hatalom valójában megfelelne az általunk intézményes erőnek nevezett létezőnek, amelyen belül különbséget tettünk a közösségi erő, az intézményes testiségi erő és a társadalmi erő között (Farkas, 2010a: 255.). Ha emellett a következő ismertetőjegyeket is figyelembe vennénk, a hatalom akkor is lehetne közösségi erő, intézményes testiségi erő vagy társadalmi erő.

Az általánosan vagy széles körben elfogadott hatalomfogalom másik lényeges vonása, hogy a hatalom legitim, és a hatalom legitimitásánál fogva vonja magával a hatalomnak alárendeltek engedelmisségét. E mögött az ismertetőjegy mögött hallgatólagosan az a feltételezés húzódik meg, hogy a hatalommal rendelkező egyént vagy egyéneket bizonyos jogosultságokkal felruházó szabályok, illetve intézmények normatív funkcióik révén érvényesülnek. Mi ezzel szemben azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi élet szférájában az úgynevezett társadalmi intézmények tényleges funkciója érvényesül, és ezzel összefüggésben az egyének a társadalmi erőkhöz és az erőviszonyokhoz, valamint a hatalomhoz is tényszerűségüknel fogva, racionálisan alkalmazkodnak. Felfogásunk szerint – a legitimitás fogalmát szűkebben értelmezve – a hatalom legitimitása külsőleges szempont, a legitimitásnak a társadalmi életben elvileg nincs jelentősége, de ezzel a kérdéssel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk.

Az előző bekezdésben említett ismertetőjeggyel összefüggésben széles körben elfogadott a hatalomnak tulajdonított azon ismertetőjegy is, hogy az alárendeltek ruházzák fel a hatalommal a fölérendelt felet. Ez a nézet egyoldalúan, illetve nagyrészt félrevezetően mutatja be azokat a valóságos viszonyokat, amelyeket mi hatalmi viszonyoknak nevezünk, és tulajdonképpen ebből a szempontból teszünk különbséget a külsőleges és a belsőleges hatalom között, de ebben a tanulmányban – a terjedelmi korlátokra tekintettel – ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk. Csak azt jegyezzük meg, hogy a valóságos hatalom majdnem mindig, illetve döntően külsőleges hatalom a hatalmi függésben lévő egyének szempontjából, amely nem felel meg a szóban forgó ismertetőjegynek.

A fentebb említett felfogásoktól eltérően, egyes szerzők a hatalmat nem tekintik eleve legitim erőnek. Például Beetham szerint a legitimitás fogalmának homályos jelentése miatt nem megfelelő az a meghatározás, hogy a hatalom

legitim erő. Beetham meghatározása szerint a hatalom a parancsolás helyzeiteiből származik, a hatalom (authority) szabályok (rules) által meghatározott képesség vagy lehetőség a parancsolásra; a hatalom egyrészt egy oldala az erőviszonyoknak, másrészt az erő eszköze (Beetham, 1991: 49–50.). Wrong a legitim hatalmat csak a hatalom egyik típusaként határozza meg, és emellett megkülönbözteti a kényszerítő, a kényszerítő, a szakértelmen alapuló és a személyes hatalmat (Wrong, 1979: 41–64.). Elias meghatározása szerint: „Amit hatalomnak (az idézett szövegben: uralomnak – F. Z.) nevezünk, az bármely magasan differenciált társadalomban nem egyéb, mint az a sajátos társadalmi erő, amelyet bizonyos funkciók, mindenekelőtt a központi funkciók birtokosainak más funkciók képviselőihez képest kölcsönöznek.” (Elias, 2004: 407.) A magyar szociológiai irodalomban Rozgonyi Tamás meghatározása szerint a szervezetten belül a hatalom (az idézett szövegben: tekintély – F. Z.) a szervezeten belüli hierarchikus viszony, illetve intézményesített, azaz szabályokban rögzített döntési, utasítási és ellenőrzési hatáskör vagy jogkör (Jávor–Rozgonyi, 2005: 201–202.).

Adottnak véve a társadalmi erő általunk meghatározott fogalmát (Farkas, 2010a), mi a társadalmi erő fogalmából származtatva és az erőviszonyokkal összefüggésben vezetjük be a hatalom fogalmát. *A hatalom az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű társadalmi erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokból eredő társadalmi erőfölénye a társadalmi élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében.* E szerint *hatalmi viszonyoknak* nevezzük az olyan nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokat, amelyekben egy adott egyén (vagy csoport) hatalommal rendelkezik a másik egyénnel (vagy csoporttal), illetve más egyénnel (vagy csoportokkal) szemben.

A társadalmi erő fogalmának ismeretében tehát a hatalmat a legrövidebben mint az adott egyén (vagy csoport) társadalmi erőfölényét határozhatjuk meg. Az erők szubjektumaihoz hasonlóan, a hatalom szubjektumai nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben csoportok is lehetnek. E tanulmányban azonban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy csoportok milyen értelemben rendelkezhetnek hatalommal. A következőkben általában gondoljunk csak egyénekre a hatalom szubjektumaiként, ezért a fenti definícióban zárójelben utaltunk a csoportokra. A hatalom kifejezést eleve társadalmi értelemben, társadalmi természetű létező jelölésére használjuk, ezért a szóban forgó fogalmat csak röviden hatalomnak, nem pedig társadalmi hatalomnak nevezzük.

Fogalmaink szerint tehát a társadalmi erők „szimmetrikusak”, illetve kétoldalúak vagy többoldalúak olyan értelemben, hogy az egyének adott körében ugyanakkor valamennyi egyén rendelkezhet kisebb vagy nagyobb erővel más egyénnel szemben. A hatalom fogalma viszont kizáró jellegű; ha egy adott egyénnek az egyének adott körében és a társadalmi élet meghatározott területén hatalma van, a hatalomfogalom definíciójánál fogva elvileg kizárt, hogy ugyanabban a hatókörben közülük másnak vagy másoknak is hatalma legyen.

Például, ha egy társadalmi szervezetben az adott szervezet vezetőjének, illetve a vezetők adott körének hatalma van a beosztottak vonatkozásában, a beosztottak nem rendelkezhetnek hatalommal az adott vezetővel, illetve vezetőikkel szemben.

A hatalom bizonyos értelemben társadalmi erő, de nem a szubjektum ereje önmagában, hanem az adott erőviszonyban vagy erőviszonyokban létező eredő erő, ebből a szempontból csak az erők intenzitását figyelembe véve, és az erők – érdekviszonyok által meghatározott – irányaitól eltekintve. Erőfölényen nem egyszerűen többletet értünk, hanem az egymásra irányuló erők intenzitásában meglévő olyan nagymértékű különbséget, amely nem hagy kétséget afelől, hogy egymással ellentétes érdekérvényesítési törekvések esetében általában a hatalommal rendelkező félnek az érdeke érvényesül. Ezen ismertetőjegyhez kapcsolódóan a hatalom ismertetőjegyeként azt is hangsúlyozzuk, hogy a hatalommal rendelkező fél társadalmi ereje önmagában, a másik fél erejétől eltekintve is nagymértékű a másik fél vonatkozásában. Csak ebben az esetben lehet olyan nagymértékű az eredő erő a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyban vagy erőviszonyokban, hogy az eredő erőt hatalomnak tekinthetjük.

Bár nem vállalkozunk annak meghatározására, hogy a hatalommal rendelkező fél oldaláról pontosan milyen mértékű társadalmi erő, és a másokhoz fűződő erőviszonyokban milyen mértékű egyenlőtlenségek eredményeként jön létre hatalom, de feltételezzük, hogy ez elvileg meghatározható és empirikusan is megállapítható. Elképzelhetőnek tartjuk például a következő meghatározást: „A” hatalommal rendelkezik „B” vonatkozásában, ha E_A legalább X (100-as skálán legalább 60) és E_A/E_B legalább Y (legalább 2). Tehát az egyik fél hatalommal rendelkezik a másik fél vonatkozásában, ha az előbbi fél ereje legalább a lehetséges maximális erő 60 százaléka, és az előbbinek az ereje a másik fél vonatkozásában legalább kétszerese a másik fél erejének.

Bár a hatalmat – mint erőfölényt – az erők intenzitását figyelembe véve határoztuk meg és eltekintettünk az erők tartalmától, a hatalom szorosan összefügg a hatalom szubjektumának az erejét alkotó társadalmi képességekkel. A már hivatkozott tanulmányban láttuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi erők tartalmát képezhetik: (1) társadalmi jogosultságok mint hatáskör, tulajdon, és – a kapcsolati támogató vonatkozásában – társadalmi kapcsolat; (2) egyes társadalmi képességek, mint társadalmi kapcsolat egy külső egyén vagy csoport vonatkozásában, társadalmi képesítés és kizárólagos informáltság; valamint (3) személyes társadalmi képességek, amelyek lehetnek lelki vagy testi képességek (Farkas, 2010a: 257.). Felmerül az a kérdés, hogy milyen társadalmi képességek alkothatnak olyan nagymértékű társadalmi erőt, amelynek eredményeként – a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyokban – az adott egyén (vagy csoport) hatalommal rendelkezik?

Ha a korábban idézett felfogásokat az általunk meghatározott fogalmakban gondolkodva értelmezzük, e felfogások az erő tartalma szempontjából határozzák meg a hatalom fogalmát; és úgy tűnik, hogy a legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a fogalmaink szerinti társadalmi képességeken belül a jelentős hatáskör, különösen az utasítási és az ellenőrzési hatáskör juttatja az adott egyént vagy csoportot hatalomhoz az egyének vagy csoportok bizonyos körében.

Meghatározásunk szerint a hatalom társadalmi erőfölény, és a hatalom fogalmának az általunk adott meghatározásából elvileg nem látjuk levonhatónak minden hatalomra érvényesen azt a következtetést, hogy csak bizonyos társadalmi képességek által alkotott társadalmi erők lehetnek olyan jelentősek, hogy hatalmat eredményezhetnek. Azonban a valóságban általában a társadalmi jogosultságok (a hatáskör, a tulajdon és a társadalmi kapcsolatok), valamint vegyes társadalmi képességként (a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyéneken kívüli egyének és csoportok vonatkozásában) a társadalmi kapcsolatok által alkotott társadalmi erők lehetnek olyan nagymértékűek, hogy társadalmi erőfölényt, azaz hatalmat eredményezhetnek. Az egyének viszonylag szűk körében elvileg előfordulhat, de kevésbé valószínű, hogy az előbb említett társadalmi képességektől viszonylag függetlenül jelentős társadalmi erőt alkothat, és ezáltal hatalmat eredményezhet társadalmi képesítés, kizárólagos informáltság és/vagy személyes társadalmi képesség. Az utóbb említett társadalmi képességek valószínűleg csak jelentős hatáskörrel, tulajdonnal és/vagy jelentős társadalmi kapcsolatokkal együtt alkothatnak olyan nagymértékű társadalmi erőket, amelyek hatalmat eredményezhetnek.

A nemzeti, illetve az állami társadalomban, általában az adott társadalom tagjai vonatkozásában elvileg is kizártnak tekinthetjük, hogy egy adott egyén vagy csoport számára a társadalmi képesítés, a kizárólagos informáltság és/vagy a személyes társadalmi képesség hatalmat eredményezhet, más jelentős társadalmi képességektől viszonylag függetlenül. A nemzeti, illetve az állami társadalomban ugyanis az egyének kisebb vagy nagyobb köreinek az érdekei igen eltérőek, és a szóban forgó társadalmi képességek nem alkothatnak általában véve nagymértékű erőket a különböző érdekek, illetve a különböző érdekekkel rendelkező egyének és csoportok vonatkozásában. Tehát a nemzeti, illetve az állami társadalom szintjén azok rendelkeznek hatalommal, akik kiemelkedően jelentős tulajdonnal és/vagy hatáskörrel és jelentős társadalmi kapcsolatokkal rendelkeznek.

A magyar társadalomtudományi irodalomban újabban más szerzőknél is találkozunk a hatalom olyan meghatározásával, illetve olyan meghatározására való hivatkozással, hogy a hatalom erőfölény (Samu, 2000: 33.; Csepeli, 2001: 196–197.). Jómagam már a nyolcvanas évek közepén, valamint az intézményes szociológia elméletének az első változatában társadalmi erőfölényként határozta meg a hatalmat.⁴ Eltekintve a hatalom társadalmi természetétől, a ha-

talom erőfölényként való meghatározása a hatalom kifejezés köznapi jelentését figyelembe véve magától értetődőnek tűnik, és eredetileg a szóban forgó gondolatot főleg innen vettem. A társadalomtudományi irodalomban azonban – az előbb említett szerzőktől eltekintve – azóta sem találkoztam a hatalom ilyen értelmű meghatározásával.

A hatalom egyes meghatározásaiban eleve benne van az a gondolat, hogy a hatalmi viszony egyenlőtlen viszony, de kifejezetten megfogalmazva nem egyenlőtlen erőviszony, és e felfogások szerint a hatalom nem erőfölény, hanem – forrását vagy tartalmát tekintve – sajátos erő. Például Weber meghatározása szerint a hatalommal rendelkező félnek joga van a parancsolásra, a hatalom hatókörébe eső egyének viszont kötelezettek a parancsoknak való engedelmességre (Weber, 1987: 221–223.). Bár egyes szerzők szerint a hatalmi viszony eleve egyenlőtlen viszony, illetve fölé- és alárendeltségi viszony, de e viszonyt kifejezetten nem erőviszonyként határozzák meg (Parsons, 1967: 318–319.; ford. 1988: 56–57.; Dahrendorf, 1976: 166–167.; Pfeffer, 1981: 5.; Coleman, 1990: 66–69.; Beetham, 1991: 50.). A hatalom erőfölényként való meghatározása feltételezi a társadalmi erő fogalmának olyan értelmű meghatározását, amelyre támaszkodva a hatalmat társadalmi erőfölényként határozhatjuk meg, és amelylyel mi a már hivatkozott tanulmányban foglalkoztunk (Farkas, 2010a). Ily módon nagyjából ugyanannak a valóságos létezőnek a meghatározásához jutunk, amelyre többnyire a hatalom legitimitásának a szempontját hangsúlyozó szerzők is gondolnak, de e szerzők által meghatározott fogalmakhoz képest lényegesen eltérő fogalomban kifejezve.

Mi egy olyan hatalomfogalom kidolgozására vállalkoztunk, amely szerint a hatalom a társadalmi jelenségek oksági magyarázatában – általában más meghatározó tényezőkkel együtt – a társadalmi jelenségek okának is tekinthető. Az oksági magyarázatnak eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, ami azt jelenti, hogy az ok és az okozat között nem lehet közvetlen logikai kapcsolat (Wright 1987: 120–122). Tehát ha a hatalom fogalmát a társadalmi jelenségek magyarázatában e jelenségek okaként értelmezzük, a hatalom fogalmát meg kellett tudnunk határozni az adott jelenségekre történő hivatkozás nélkül is.

A hatalom fogalmának a meghatározása után azonban már rátérhetünk annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonítunk a hatalomnak. A társadalmi erő következményének a tárgyalásánál láttuk, hogy társadalmi erő közvetlenül abban a következményben nyilvánul meg, hogy az erő az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt más egyén (vagy csoport) bizonyos mértékű társadalmi befolyásolására, azaz mások érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására (Farkas, 2010a: 269.). Mivel a hatalom bizonyos értelemben erő, pontosabban fogalmazva eredő erő, a hatalom következménye a társadalmi befolyást tekintve ugyanaz, mint a társadalmi erő következmé-

nye. A hatalomnak azonban van olyan sajátos következménye is, amely nem jellemző általában véve az erőre, csak a hatalomra.

A hatalom az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt mások érdekei érvényesülésének alapvetően egyoldalú befolyásolására, és ezáltal saját érdekei, illetve az általa képviselt érdekek kiemelkedő mértékű érvényesítésére.

Tehát a hatalom funkciója közvetlenül a társadalmi befolyásban jelenik meg, de a hatalom esetében ez a befolyás alapvetően egyoldalú. Azaz, amíg a hatalommal rendelkező fél nagymértékben képes a másik fél társadalmi befolyásolására, addig a hatalmi függésben lévő fél csak viszonylag kismértékben vagy egyáltalán nem képes a hatalommal rendelkező fél társadalmi befolyásolására. Bár általában az erő interaktív felfogását fogadjuk el, a hatalom esetében már a reflexív erőfelfogás által szemmel tartott jelenséget is kiemeljük a hatalom következményeként. A társadalmi erőfölényből adódóan ugyanis a másik félre irányuló társadalmi befolyás aktuálisan lehetővé teszi a hatalom szubjektuma számára, hogy kiemelkedő mértékben érvényesítse saját érdekeit, illetve az általa képviselt érdekeket.

Az említett következményekkel összefüggésben a hatalom – amennyiben az adott társadalmi erőviszonyokban létezik hatalom – szinte valamennyi társadalmi jelenség meghatározásában közrejátszik. A hatalom az érdekviszonyokba és az erőviszonyokba mint társadalmi viszonyokba ágyazva határozza meg az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi kölcsönhatások társadalmi viszonyok általi meghatározottságával azonban ebben a tanulmányban nem foglalkozunk. Az érdekérvényesítés mértékének a meghatározása révén a hatalom közvetve befolyásolja mind a szubjektum, mind az objektum cselekvéseit a magánélet és a közösségi élet szférájában is.

Mindezekkel összefüggésben a hatalom és a hatalmi viszonyok hosszú távon hatással vannak az egyének személyiségére, sőt testi tulajdonságaira és egészségi állapotára is. Itt is hivatkozhatunk Foucault-ra, aki a szexualitás történetét elemezve főleg azt hangsúlyozza (az erő vagy a hatalom fogalmát homályban hagyva), hogy az erő vagy a hatalom milyen formákban, milyen csatornákon, főleg milyen diskurzusok mentén jut el a legegényibb, legészrevétlenebb magatartásformákig; az erő vagy a hatalom hogyan ösztönzi, kényszeríti ki vagy korlátozza, hogyan rendezi és intézményesíti az adott jelenségről szóló beszédet (Foucault, 1996).

Egyes felfogások az erő lényeges ismertetőjegyének tekintik a testi kényszerítés lehetőségét, a széles körben elfogadott hatalomfelfogás szerint viszont a hatalom kizárja a testi kényszerítés tényleges alkalmazását. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezzük meg. Egyrészt – mivel más felfogások ilyen értelemben nem tesznek különbséget a társadalmi erő és a hatalom fogalma között – hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi erő önmagában nem feltétlenül teszi lehetővé a kényszerítést, csupán annyiban, amennyiben az adott erőviszonyokban hatalomként is létezik. Másrészt a hatalom elvileg a társadalmi kény-

szerítésre nyújt aktuálisan lehetőséget, és a valóságban esetleg csupán ezáltal nyújthat aktuálisan lehetőséget a testi kényszerítés alkalmazására is. A testi-ségi természetű erőfölényt, amely elvileg teszi alkalmassá az adott egyént vagy csoportot a testi kényszerítés alkalmazására, mi nem hatalomnak, hanem majd később uralomnak nevezzük.

Például a beosztottakkal szemben hatalommal rendelkező munkahelyi vezető különböző indokokra hivatkozva esetleg elbocsátással fenyegetheti azt a beosztottját, aki nem felel meg elvárásainak, és ezáltal kényszerítheti a beosztottat például arra, hogy külön díjazás nélkül is vállaljon túlmunkát. Vagy például az adóhatóság – amely hatalommal rendelkezik – pénzbírsággal sújthatja a vállalkozása után adót nem fizető vállalkozót, és ezáltal kényszerítheti az adott vállalkozót az adó bevallására és befizetésére. Az említett példákban társadalmi természetű kényszerítésről van szó, ahol a kilátásba helyezett szankció a szükségletkielégítés negatív feltételét képezi a kényszerített fél számára. A hatalom a valóságban esetleg egy adott egyén számára aktuálisan lehetővé teheti a testi kényszerítést is, amennyiben a testi kényszerítés társadalmi kényszerítésen alapszik. Például egy férfi vezető esetleg testileg molesztálhatja női beosztottját annak tudatában, hogy az nem meri feljelenteni, mert tarthat attól, hogy nem adnak hitelt a szavának, de vezetője elbocsátja munkahelyéről. Itt tehát a testi kényszerítés mögött az elbocsátással való fenyegetés, azaz társadalmi kényszerítés húzódik meg. Amennyiben azonban testi kényszerítésről és tényleges testi erőszakról van szó, már kiléptünk a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájából, és e szférán kívül elvileg már nem használhatjuk azokat a fogalmakat, így a társadalmi erő és a hatalom fogalmát sem, amelyek előfeltételezéseink szerint a társadalmi élet szférájára érvényesek.

Korábban hivatkoztunk Weber meghatározására, amely szerint: „Hatalomról (az idézett szövegben: uralomról – F. Z.) beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” (Weber, 1987: 77). Ennek megfelelően, az általánosan elfogadott hatalomfelfogás szerint a hatalomnak alávetett fél engedelmissége a hatalom lényeges ismertetőjegye. Ezzel kapcsolatban egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a hatalom következménye nemcsak közlés (parancs, utasítás, tiltás) eredményeként valósulhat meg, és nem feltétlenül hat közvetlenül a hatalmi függésben lévő fél cselekvéseire. Másrészt (figyelembe véve, hogy a hatalom fogalmaink szerint elvileg csak a társadalmi kényszerítés alkalmazására nyújt aktuálisan lehetőséget), a hatalom által lehetővé tett társadalmi kényszerítés nem feltétlenül váltja ki a másik fél engedelmisségét. Az ugyanis nem kérdőjelezi meg a kényszerítő fél hatalmát, ha a kényszerített fél nem valósítja meg az előbbi által elvárt cselekvést, és inkább vállalja a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit negatívan érintő következményeket.

Mivel a hatalom bizonyos értelemben erő, illetve eredő erő, a hatalom következményeinek vannak olyan jellemző vonásai, amelyek jellemzőek a tár-

sadalmi erő következményeire is. Az alábbiakban csak röviden utalunk e vonásokra, amelyekkel a társadalmi erő következményeit tárgyalva részletesebben foglalkoztunk (Farkas, 2010a: 270–272.).

Egyrészt a hatalom következményének a kiemelt megfogalmazásában a társadalmi befolyás aktuális lehetőségéről, nem tényleges megvalósulásáról van szó, mivel a hatalom mellett a tényleges társadalmi befolyást meghatározza az adott befolyás érvényesítésére irányuló érdek (vagy társadalmi kényszer) is. Másrészt a hatalom a társadalmi hatásban, illetve a társadalmi befolyásban jelenik meg, amely pozitív és negatív irányban egyaránt érintheti a másik fél érdekeinek a megvalósulását. Harmadrészt a hatalom közvetlenül a társadalmi befolyásban jelenik meg, de nem feltétlenül hat közvetlenül is a másik fél cselekvéseire. Természetesen, ha egyáltalán hat a hatalom, akkor hat a befolyásolt fél cselekvéseire is, de esetenként olyan áttételeken keresztül, amelyek elfedik e hatás forrását. Negyedrészt hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi erő következménye elvileg nem feltétlenül felel meg az intézményes szabályoknak. Ehhez hasonlóan, a hatalom következménye elvileg nem feltétlenül felel meg a társadalmi erőviszonyokat, és e viszonyokban a hatalmat meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétes is lehet.

A hatalom következményére különösen jellemző lehet az intézményes szabályoktól való eltérés, azzal összefüggésben, hogy a sajátos társadalmi képességek erő formájában, következményeiket tekintve többé vagy kevésbé általánosabb képességekké válnak. Azaz olyan cselekvésekre, olyan hatások kifejtésére is alkalmassá tehetik az adott egyént, amelyekre az adott sajátos képességekből nem következethetünk. Minél jelentősebb az adott társadalmi képesség által alkotott erő, azaz minél inkább létezik hatalomként is, következményeit tekintve az adott képesség annál inkább válhat általánosabb képességgé.

A hatalommal rendelkező fél esetleg szankcióként alkalmazhatja a rendelkezésre álló cselekvési eszközöket olyan elvárásainak az érvényesítésében is, amelyek nem felelnek meg az adott erőviszonyokat, illetve a hatalmat létrehozó intézmények szabályainak. Például a vezető hatásköre szabályszerűen alkalmassá teszi a vezetőt arra, hogy az adott szervezeti egység hatékony működését szemmel tartva elossza a munkafeladatokat a beosztottak között, meghatározza az egyes beosztottak alapbérét és munkarendjét stb. Azonban az adott vezető a hatáskörét esetleg felhasználhatja arra is, hogy rosszabb munkafeladatokkal és alacsonyabb alapbérrel bünteti az őt kritizáló vagy a neki ellentmondó beosztottját, jöllehet ez nem felelne meg a hatáskörét meghatározó szabályoknak.

Végül ötödrészt – a társadalmi erő következményeihez hasonlóan – a hatalom következményei is meghatározott hatókörben érvényesülhetnek. A hatalom hatókörének a megadásában egyrészt meg kell határozoznunk a hatalom objektumait, azaz azoknak az egyéneknek és csoportoknak a halmazát, ame-

lyekre irányul. Másrészt kiterjedtségét, azaz a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek, esetleg a szükségletek objektív tárgyainak, illetve az ezekkel összefüggő érdekeknek azt a körét, amelyek vonatkozásában a hatalom kifejtetheti hatását. Továbbá megközelítőleg körülhatárolható az a tevékenységi terület, amelyben az adott hatalom közvetlenül érvényesülhet.

AZ URALOM FOGALMA

A hatalmat társadalmi erőfölényként határoztuk meg, és ez a meghatározás jelentősen eltér a hatalom legitimitását hangsúlyozó felfogásoktól. Azonban a valóságot tekintve hatalomnak tulajdonképpen ugyanazt a valóságos létezőt nevezzük, amit hatalomnak neveznek a legitimitást hangsúlyozó felfogások képviselői is, eltekintve egy lényeges különbségtől. Nevezetesen attól, hogy felfogásunk szerint a hatalom társadalmi természetű, olyan értelemben, ahogyan a társadalmi természetű létezőket az intézményes szociológia elméletében általában véve értelmezzük. Ilyen értelemben a hatalom nem vonatkozhat nem intézményes erőre, nem vonatkozhat az intézményes erőn belül a közösségi erőre vagy az intézményes testiségi erőre, és nem vonatkozhat az intézményes testiségi erőn belül az intézményes közvetlen kényszerítő erőre sem.

Az uralom fogalmát a *testiségi erő* fogalmához kapcsolódva vezetjük be, de itt csak röviden utalunk arra, hogy a testiségi erőt alkotó cselekvési képességek mások számára a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. Az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott testiségi erőfölény jelölésére használjuk az uralom kifejezést. *Az uralom az adott egyén (vagy csoport) által az egyének adott körében a testi erőszak cselekvési eszközeivel való, intézmények által meghatározott kizárólagos rendelkezés, amely nagy testiségi erőfölényt képez az adott egyén (vagy csoport) számára.*

Uralmi viszonyoknak nevezzük az olyan igen nagymértékben egyenlőtlen testiségi erőviszonyokat, amelyekben egy adott egyén (vagy csoport) uralommal rendelkezik a másik egyénnel (vagy csoporttal), illetve más egyénnel (vagy csoportokkal) szemben. Az uralmi viszonyokban csak az uralommal rendelkező fél testiségi ereje szükségszerűen intézmények által létrehozott, illetve meghatározott, a másik fél testiségi ereje lehet intézményes erő és/vagy nem intézményes erő.

Tehát röviden fogalmazva, az uralom intézményes testiségi erőfölény. Az adott fogalmaknak megfelelő valóságos létezőket tekintve, az a fogalom, amit a társadalomtudományi irodalomban a hatalom (authority) kifejezéssel jelölnek (amit magyarra gyakran uralomnak fordítanak), általában magában foglalja az általunk hatalomnak nevezett létezőt és az uralomnak nevezett létezőt is. Mi viszont fontosnak tartjuk a hatalom és az uralom ilyen értelemben meghatározott fogalmának, illetve e két fogalommal jelölt létezőknek a megkü-

lönböztetését. Felfogásunk szerint a hatalom társadalmi természetű, az uralom viszont testiségi természetű létező.

Például egy vállalat felső vezetői hatalommal rendelkeznek az adott vállalat alkalmazottainak körében, de nem rendelkeznek uralommal. Egy bank rendelkezhet hatalommal a jelentős tartozásokat felhalmozott és fizetéképtelen ügyfelekkel szemben, de nem rendelkezhet uralommal. Egy egyetemi szak oktatói rendelkezhetnek hatalommal az adott szak hallgatói vonatkozásában, de nem rendelkezhetnek uralommal. Ha a modern államot mint egészet tekintjük, az állam hatalommal és uralommal is rendelkezik az állampolgárok vonatkozásában. Azonban az állami szervezeten belül is elkülöníthetjük az olyan szervezeti egységeket, egyrészt amelyek főleg vagy kizárólag hatalommal rendelkeznek, másrészt amelyek főleg vagy kizárólag uralommal rendelkeznek az állampolgárok vonatkozásában.

Az egyének viszonylag szűk körében az uralommal rendelkezők és azon egyének köre, akik közvetlenül alkalmazhatják és esetleg alkalmazzák a testi erőszakot, egybeeshet. Például a premodern családban, amennyiben a családfő uralommal rendelkezik a gyermekekkel szemben, közvetlenül alkalmazhatja velük szemben a testi erőszakot. Azonban az egyének tágabb körében – esetleg már negyven-ötven főt magában foglaló társadalomban is, különösen ha százakról, ezrekről, milliókról van szó – a testi erőszak cselekvési eszközeivel való kizárólagos rendelkezés csak egy elkülönült intézményes csoport létrehozása révén valósítható meg (Vö.: Weber, 1987: 77., 222–223.). Az uralommal rendelkezők közvetve, például testőrség, rendőrség, csendőrség, katonaság közvetítésével alkalmazhatják, illetve esetenként alkalmazzák a testi erőszakot az uralomnak alávetettek körében. E csoportok tagjai egyrészt védelmezik az uralommal rendelkezők testi épségét, másrészt biztosítják, hogy az adott társadalom tagjaival szemben csak közvetlenül az uralommal rendelkezők és/vagy az általuk ilyen hatáskörrel felruházott egyének élhessenek a testi erőszak cselekvési eszközeivel.

Az uralom fogalmának a meghatározása után térünk rá annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonítunk az uralomnak. *Az uralom az adott egyénnek (vagy csoportnak) egyoldalúan aktuális lehetőséget nyújt az egyének adott körében mások testi szükségletei kielégülésének a közvetlen korlátozására, mások elzárására és testi bántalmazására, végső soron esetleg mások életének a kioltására.* Az uralom által aktuálisan lehetővé tett testiségi befolyás a legalapvetőbb másokra gyakorolható és végső soron intézmények által meghatározott befolyás. Az uralom által aktuálisan lehetővé tett befolyás ugyanis közvetlenül az egyének alapvető testi szükségleteit, esetleg közvetlenül testi életüket, illetve életben maradásukat érinti.

Másutt hangsúlyoztuk, hogy az uralmat létrehozó, illetve meghatározó közvetlen kényszerítő intézmények természetének az adott intézmények ér-

vényességi körébe eső – kényszerített, illetve bizonyos viselkedésektől eltérített – egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg (Farkas, 2010c: 94.). Ennek megfelelően az uralom elfogadása az adott uralomnak alávetettek részéről racionális elfogadás, az uralomhoz való alkalmazkodás racionális alkalmazkodás.

Másutt, az intézmény fedezete fogalmának a meghatározásánál említettük, hogy végső soron minden intézménynek csupán két fajta fedezete lehet: (1) Az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének megegyezése az intézményes szabályok érvényességét illetően, és a szabályok érvényességi köréből a szabálysértők kizárásának a képessége; és/vagy (2) a testi kényszerítés alkalmazásának a képessége. Számbelileg eleve korlátozott az egyéneknek az a köre, amelyen belül a megegyezés és a kizárás együttesen gyakorolható képessége önmagában elegendő alapját képezheti az intézmények fedezetének. Viszonylag nagyszámú egyén körében érvényes intézmények végső fedezetét csak a testi kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja (Farkas, 2010b: 285.).

Tehát a társadalmi erőket és a társadalmi erőviszonyokat, valamint a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó intézmények lehetnek olyan belső fedezetű intézmények, amelyeket maguk az adott intézmények érvényességi körébe tartozó egyének alakítanak ki és tartanak fenn. A belső fedezetű intézmények által meghatározott (belsőleges) erőviszonyok esetében az a végső képesség, amelyre ezen erőviszonyok visszavezethetők, az adott intézményes szabályok érvényességi köréből a szabálysértő egyének kizárásának a képessége, amellyel – az adott esetben a szabálysértő egyéntől eltekintve – együttesen rendelkeznek az adott egyének. Viszonylag nagyszámú egyén körében érvényesnek tekinthető intézmények azonban a valóságban általában külső fedezetű intézmények, amelyek fedezetét végül is csak a testi erőszak cselekvési eszközével való rendelkezés képezheti. A külső fedezetű intézmények által meghatározott társadalmi erők és társadalmi erőviszonyok esetében tehát az a cselekvési képesség, amelyre végső soron visszavezethetők az adott társadalmi erők és erőviszonyok, a testi erőszak cselekvési eszközével való rendelkezés.

A modern társadalomban, illetve általában viszonylag nagyszámú egyén körében a társadalmi viszonyokat, és e viszonyokon belül a társadalmi erőt és a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó társadalmi intézmények végső fedezetét csak az uralom képezheti.

Tehát viszonylag nagy létszámú társadalomban bizonyos értelemben az uralom átalakításának az eredményeként jön létre a társadalmi erő és a hatalom. Kissé távolinak tűnő példával élve, ahhoz hasonlóan, ahogyan a szél ereje a szélmalom berendezéseinek a működése révén a malomkő erejévé alakul át, az uralom társadalmi természetű erővé és hatalommá alakul át azon mecha-

nizmus révén, amelyet a másik tanulmányban, a társadalmi erők létrehozását tárgyalva bemutatunk (Farkas, 2010a: 260–269.).

Társadalmi erő és hatalom elvileg csak annyiban lehetséges, amennyiben az erő és a hatalom hatókörébe eső egyéneket eltérítik attól, hogy testi erőszakkal akadályozzák az erő és a hatalom szubjektumát adott cselekvési lehetőségek megvalósításában, és erre – viszonylag nagyszámú egyén körében – csak a testi erőszak alkalmazásának a kilátásba helyezése és szükség szerinti alkalmazása lehet alkalmas. Már Thomas Hobbes hangsúlyozta a XVII. században, hogy a tartós rend fenntartásához, az emberi élet széles területeiről a testi erőszak alkalmazásának kizorításához, szükség van a testi erőszak eszközeivel való rendelkezés központosítására egy adott egyén vagy testület kezébe (Hobbes, 1999: 205–209.). E felfogással összhangban van a szociológiában a strukturalista szemléletmód képviselőinek az a felfogása, hogy a társadalom egysége kényszerítő jellegű, a széthúzó erőkkel szemben végső soron és szükség esetén a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása tartja össze a társadalom egyes alkotórészeit (Hechter, 1987: 4–5.; Dahrendorf, 1976: 159., 162.). A normativista szemléletmód egyes képviselői is elismerik, hogy a társadalomban valójában szükség van a testi erőszak alkalmazásának a szabályozására, és a testi erőszak esetleges alkalmazása az egyik fontos vonatkozása a társadalmi együttélésnek. Parsons azt is hangsúlyozza, hogy az általa úgynevezett instrumentális irányultságok alrendszerének elkülönülése feltételezi az erőszak szabályozott alkalmazását, illetve egy adott területen élő egyének körében a testi erőszak eszközeivel való rendelkezés központosítását (Parsons, 1951: 91., 162–163.).

A modern társadalomban az uralmat a társadalmi élet létrejöttének az előfeltételeként adotttnak vesszük, de az uralom hatókörét elvileg a kényszerű élet szférájára korlátozzuk. Másutt hangsúlyoztuk, hogy az úgynevezett heterogén társadalomban a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása, tehát az uralmat alkotó testiségi képességek tényleges alkalmazása elvileg egy viszonylag szűk életszférára, a kényszerű élet szférájára korlátozódik. Más életszférák, különösen a társadalmi élet szférája elvileg mentes a testi erőszak alkalmazásától és a közvetlen kényszerszervatívált cselekvésektől, az uralom hatása a társadalmi élet szférájában közvetett (Farkas, 2010c: 270.).

A társadalmi élet szférájában elvileg a közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója érvényesül, a kényszerítő funkció másodlagos és közvetett, közvetlenül társadalmi természetű. A közvetlen kényszerítő intézmények, és ezáltal az uralom eltérítő funkciója arra irányul, hogy az adott csoporton belül élő egyéneket eltérítsék bizonyos cselekvésektől, különösen a testi erőszak másokkal szembeni alkalmazásától. A társadalmi élet szférájában a közvetlen kényszerítő intézmények, és ezáltal az uralom eltérítő funkciója mellett a kényszerítő funkciója igen korlátozott, csak másodlagos természetű és közvetett, közvetlenül társadalmi természetű. Csak akkor kerül sor a testi erőszak tény-

leges alkalmazására, ha a társadalmi természetű szankció alkalmazása nem bizonyul eredményesnek az elvárt cselekvés kikényszerítésében. A testi erőszak tényleges alkalmazását azonban elvileg már a kényszerű élet szféráján belül értelmezzük. Például a modern társadalomban társadalmi kényszer az adózás, és ha valaki az adózásra vonatkozó kötelezettségének nem tesz eleget, az ehhez kapcsolódó szankció társadalmi természetű (pénzbüntetés vagy javainak elvétele). Ha a társadalmi kényszerítés nem hatékony, csak ezt követi esetleg a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak, a szabadságvesztés, amit azonban elvileg már a társadalmi élet szféráján kívül, a kényszerű élet szférájában értelmezzünk.

JEGYZETEK

- ¹ Az általunk használt terminológia szerint az erő kifejezésnek az angol nyelvben a „power”, a hatalom kifejezésnek az „authority” felel meg. Egyes szerzők esetenként hasonló értelemben használják az erő vagy az erőviszony kifejezést. (Lásd pl.: Ferge, 1982: 37.; Sajó, 1988: 80–81.; Szalai, 2001: 251., 253.) Az angol nyelvű társadalomtudományi munkák magyar nyelvű fordításában azonban a „power” kifejezést általában hatalomnak fordítják; az „authority” kifejezést viszont egyaránt fordítják hatalomnak, tekintélynek, uralomnak, esetleg autoritásnak vagy dominanciának. Az általunk meghatározandó értelemben az uralom kifejezésnek az angol nyelvben talán leginkább a „domination” kifejezés felel meg.
- ² Itt röviden utalunk a tanulmányban előfeltételezett olyan fontosabb fogalmakra, amelyeket sajátosan értelmezzünk, és amelyek meghatározásával a *Társadalomelmélet* első és második kötetében foglalkozunk. Mindenekelőtt feltételezzük a *szükségletkielégítés összetevőire* vonatkozó fogalmak ismeretét. A szükségletkielégítés összetevőin belül megkülönböztetjük a *szükségletek tárgyait* és *negatív tárgyait*, a *szükségletkielégítés eszközeit*, valamint a *szükségletkielégítés pozitív és negatív feltételeit*. (Ehhez lásd: Farkas, 2010b: 167–174.) Az említett fogalmakhoz kapcsolódva határozzuk meg a *szükségletkielégítés előfeltételeinek* a fogalmát (i. m. 177–179.). Feltételezzük továbbá az intézmény fogalmának olyan értelmezését, ahogyan e fogalmat mi értelmezzük. Az intézmény és az ellenőrzés fogalmával összefüggésben határozzuk meg az *intézmény fedezetének* a fogalmát (i. m. 283–285.). Különbséget teszünk a *külső fedezetű intézmény* és a *belső fedezetű intézmény*, valamint a *felemás fedezetű intézmény* között. (Ehhez lásd: Farkas 2010c: 18–29.) Megkülönböztetjük az intézmények *készítő, kényszerítő és eltérítő funkciót*, valamint különbséget teszünk a *közvetlen*, illetve *testi* és a *közvetett*, illetve *társadalmi kényszerítés* között (i. m. 50–52.). Megkülönböztetjük az *intézmények normatív és tényleges funkcióit* abból a szempontból, hogy az intézmények milyen közvetítő mechanizmus révén határozzák meg a cselekvéseket és az összetettebb jelenségeket (i. m. 53–69.). *Társadalmi létezőknek* az olyan létezőket nevezzük, amelyek intézmények által meghatározottak, illetve létrehozottak és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeik képezik (i. m. 99–102.). A társadalmi létezők értelmezésének megfelelően sajátosan értelmezzük a társadalmi hatás és a társadalmi befolyás fogalmát (i. m. 192–193.). Az életszféra fogalmának meghatározása után megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját (i. m. 235–242.).

³ A következő idézetekben tehát az angol „authority” kifejezésnek megfelelő értelemben a „hatalom” kifejezést használjuk, akkor is, ha az idézett magyar szövegben az „uralom” kifejezés szerepel.

⁴ Akkor a társadalmi erőt még érdekezőnek neveztem. Ehhez lásd például: Farkas. 1991: 128.

IRODALOM

- Beetham, David (1991): *The Legitimation of Power*. London, MacMillan
- Bertalan László (szerk.) (1987): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Blau, Peter M. (1964): *Exchange and Power in Social Life*. New York, John Wiley and Sons
- Blau, Peter M. (1983): *On the Nature of Organizations*. Malabar, Robert E. Krieger Publishing Company
- Coleman, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Csepeli György (2001): *A szervezkedő ember. A szervezeti élet szociálpszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó
- Dahrendorf, Ralph (1976): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. (1959) London, Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Elias, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Farkas Zoltán (1991): *Az általános szociológia vázlata*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Farkas Zoltán (2010a): „A társadalmi erő fogalma, létrehozása és következményei”. *Társadalomkutatás*, XXVIII. évf., 3., 253–274.
- Farkas Zoltán (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán (2010c): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Foucault, Michael (1996): *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Friedman, Richard B. (1990): On the Concept of Authority in Political Philosophy. In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford, Basil Blackwell, 56–91.
- Hechter, Michael (1987): *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles, University of California Press.
- Hobbes, Thomas (1999): *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Első kötet*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Jávor István – Rozgonyi Tamás (2005): *Hatalom, konfliktus, kultúra*. Budapest, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó.
- Lenski, Gerhard E. (1966): *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw-Hill Book Company.

- Némédi Dénes (szerk.) (1988): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest, Szociológiai füzetek (45.).
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1962b): Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): *Toward a General Theory of Action*. (1951) New York, Harper and Row Publishers, 45–275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1988): A társadalmi rendszer. In: Némédi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest, Szociológiai füzetek (45.), 5–37.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) (1962a): *Toward a General Theory of Action*. (1951) New York, Harper and Row Publishers.
- Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1964): *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York, The Free Press; London, Collier-MacMillan Limited.
- Parsons, Talcott (1988): A politikai hatalom fogalmáról. In: Némédi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest, Szociológiai füzetek (45.), 38–83.
- Pfeffer, Jeffrey (1981): *Power in Organizations*. Marshfield, Pitman Publishing Inc.
- Raz, Joseph (ed.) (1990): *Authority*. Oxford, Basil Blackwell.
- Sajó András (1988): *Társadalmi-jogi változás. A társadalmi változás jogszociológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Samu Mihály (2000): *Hatalomelmélet. Különös tekintettel az államra*. Budapest, Korona Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wolff, Robert Paul (1990): The Conflict between Authority and Autonomy. In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford, Basil Blackwell, 20–31.
- Wright, G. H. (1987): Magyarázat és megértés. In: Bertalan László (szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 43–210.
- Wrong, Dennis H. (1979): *Power. Its Forms, Bases and Uses*. Oxford, Basil Blackwell.